

«Les civilisés sont des barbares et les barbares sont des civilisés»

Εικόνες της «Ελλάδας» και της «Τουρκίας»
μέσα από τον καθρέφτη του ευρωπαϊκού τύπου**

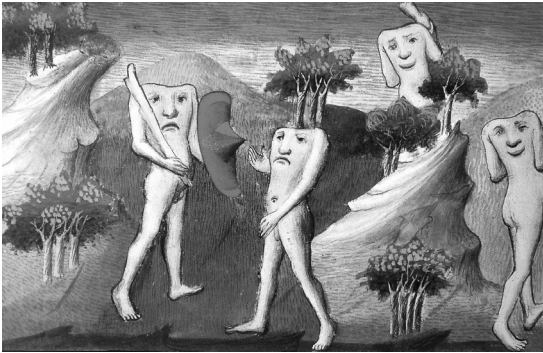
ΑΝ ΚΑΙ ΕΙΝΑΙ ΑΔΥΝΑΤΟ ΝΑ ΞΕΤΑΣΩ στα όρια ενός άρθρου την πολυπλοκότητα της πολιτισμικής, θρησκευτικής και πολιτισμικής αντιπαράθεσης μεταξύ «Ελλήνων» [: ελληνόφωνων ορθόδοξων Χριστιανών υπηκόων του σουλτάνου] και «Τούρκων», [: Οθωμανών - Μουσουλμάνων], ωστόσο, έκρινα ότι θα ήταν ενδιαφέρον αν περιοριζόμουν στη θεώρηση –έστω και με ευάριθμα παραδείγματα– της άποψης ενός τρίτου πόλου: εκείνης του Δυτικού τύπου και της δυτικής περιηγητικής γραμματείας. Είναι γνωστό πως στην αρχαία και σύγχρονη συλλογική φαντασία, ο ξένος σπάνια διαθέτει ανθρώπινα χαρακτηριστικά: κατά τα μεσαιωνικά χρόνια, η αναπαράστασή του υπερβαίνει τα όρια των Χρονικών και φτάνει να εποικίσει όχι μόνον τα *Bestiaris*¹ αλλά και τους νέους γεωγραφικούς

---

* Università degli Studi di Catania

* Οι σκέψεις αυτές κείμενο δοκιμάστηκαν για πρώτη φορά στα πλαίσια του Η' Συνεδρίου της Εθνικής Εταιρείας Νεοελληνιστών, *La Grecia allo specchio. Complessità e attualità della Cultura Neogreca [Η Ελλάδα στον καθρέφτη. Πολυπλοκότητα και Επικαιρότητα του σύγχρονου Ελληνικού Πολιτισμού]* που πραγματοποιήθηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου του Palermo της Σικελίας (24-26 / 11/ 2010). Ευχαριστώ θερμά την συνεργάτιδά μου Νικολέτα Ραλλάκη που με βοήθησε με υπομονή στο «φινιρίσμα» του ελληνικού κειμένου.

άτλαντες, τις μελέτες «φανταστικών φυσιογνωμιών» (*fisiognomische fantastische*) και, στη νεότερη εποχή, τον περιοδικό τύπο (εικ. 1-2). Αυτό ισχύει ιδιαίτερα εάν τα ταξιδιωτικά αφηγήματα και τα *alba amicorum* αναφέρονται στην ελληνική χερσόνησο και στη Μικρά Ασία, από την επικράτεια των οποίων οι Έλληνες / Χριστιανοί όλοι θέλουν να απωθήσουν το «άθεο τουρμπάνι», διώχνοντάς το –σύμφωνα με τη νεότερη ελληνική φανταστική διήγηση– πέρα από την “Κόκκινη Μηλιά” ή ρίχνοντάς το –σύμφωνα με την οθωμανική διήγηση– έξω από το *Kizil Elma*.

Εικ. 1. – «Blemmyae»,
από Jean de Mandeville,
Livres de Merveilles du monde
(1355-1357)

Εικ. 2. – «Τέρατα της
Ανατολής»
(*De cynocephalis, aeleala, leu-
cotrota, et sciopedibus*), από
*Appologi sive Mythologi cum
quibusdam Carminum et Fabu-
larum additionibus Sebastiani
Brant (1501).*

*De cynocephalis/aeleala/leucotrota/et sciopedibus.
Et in nite genus hominum/caput hocqz caninum
Cetera in humano corpore membra gerit.*

Μυστηριώδεις θρύλοι και προφητείες περιβάλλουν την οθωμανική επικράτεια. Το ίδιο το ελληνικό όνομα της πρώτης πατρίδας των Οθωμανών-Τούρκων, η “Κόκκινη Μηλιά” που εντοπίζεται στην απόμακρη και μυθική πόλη του Μονοδενδρίου, στη μεθόριο με την Περσία,² συνδέεται κατά την ελληνική, αλλά και την ευρωπαϊκή, παράδοση με τη λογοτεχνία των χρησμών, η οποία διηγείται αποκαλυπτικές προφητείες που προβλέπουν τον ερχομό βάρβαρων ειδωλολατρικών λαών, ιδίως των Τούρκων, των «dicta bestia cum ingenti exercitu», από τη «γη των Μάγων».³ Για τον ελληνικό λαϊκό πολιτισμό, που συσχέτιζε τον καρπό με το «υψηλότατο δέντρο» (= τον Βαβυλώνιο Ναβουχοδονόσορα) του προφητικού βιβλίου του Δανιήλ (κεφ. 4), η πατρίδα των Τούρκων ονομαζόταν “Κόκκινη Μηλιά”,⁴ μετάφραση από το τούρκικο *Kizil Elma* (ή *Alma*), ευρέως διαδεδομένη το 16ο αιώνα στις αφηγηματικές αναφορές του δυτικού κόσμου – αναφορές που προέβλεπαν ζοφερά την μουσουλμανική κυριαρχία του κόσμου, το μελλοντικό προσηλυτισμό του Πάπα στο Ισλάμ, την χριστιανική ρεβάνς χάρη σε ένα λαό του Βορρά (ενδεχομένως τη Σουηδία ή τη Ρωσία)⁵ και το επακόλουθο τέλος του κόσμου. Μερικοί μελετητές, όπως ο Franz Babinger, ορίζουν, αντιθέτως, ως πραγματική έννοια του *Kizil*, όχι το “κόκκινο”, αλλά το “χρυσό”, μεταφράζοντας έτσι την έκφραση που αναφέρεται στη Βασιλική του Αγίου Πέτρου στη Ρώμη ως “χρυσό τρούλο”.

Σύμφωνα με τον Jean Deny ο δυτικός κόσμος είχε παραπλανηθεί από την ερμηνεία που είχε δώσει ο Bartholomew Georgievich.⁶ Ο Ούγγρος ευγενής γνώριζε το συγκεκριμένο μύθο αυτό από τον καιρό της αιχμαλωσίας του από τους Οθωμανούς (από τον Αύγουστο του 1526). Ο Georgievich τον είχε ονομάσει στα χρονικά του *keuzul almaialur* και τον είχε αποδώσει στα λατινικά ως *rubrum rotum*.⁷ Η εσφαλμένη αυτή ερμηνεία επανεμφανίζεται στο *Comentario*, που συνέταξε το 1548 ο Ιταλός ουμανιστής Lodovico Domenichi ως ιταλική μεταγραφή του έργου του Georgievich, *Prophetia de Maometani, et altre cose turchesche*.⁸

Εντούτοις, ένας προγενέστερος τουρκικός θρύλος ταύτιζε το Κόκκινο Μήλο με την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης, ενώ κάποιοι περιηγητές συνδύαζαν τον όρο με τη χρυσή σφαίρα (= κυριαρχία του κόσμου), το λεγόμενο *globus cruciger*, που βρισκόταν στα χέρια του αγάλματος του Ιουστινιανού στην Κωνσταντινούπολη (εικ. 3) και που απεικονίζεται στη μισή φύλλι που τον αναπαριστά.⁹

Εικ. 3. — «Κολόνα»

του Ιουστινιανού με το χάλκινο έφιππο άγαλμά του.

Σχέδιο των Cyriacus di Ancona και Giovanni Dario (1436), Budapest, University Library, MS 35, fol. 144^v

Μια άλλη ερμηνεία προέρχεται από το δίτομο έργο *Seyahatnamesi* όπου ο Οθωμανός περιηγητής Enliya Čelebi κατά την τρίτη δεκαετία του 16ου αιώνα γράφει για μια εικόνα της Παναγίας που βρισκόταν πριν από έναν αιώνα και περισσότερο στην Αγία Σοφία και υποστηριζόταν από μια πράσινη στήλη.¹⁰ Με τον τρόπο αυτό, στη λαϊκή ευρωπαϊκή πεποίθηση η Οθωμανική Αυτοκρατορία —από τη στιγμή που πέτυχε «το στόχο της κατάκτησης» της Βασιλεύουσας Πόλης το 1453, και του Οτράντο το 1480— έχει ως στόχο την κατάληψη της Βουδαπέστης και της Ρώμης και συνεπώς ολόκληρου του χριστιανικού κόσμου.

Η γνώση των Δυτικών για τους «Τούρκους» ήταν περιορι-

σμένη μέχρι τα μέσα του 16ου αιώνα. Οι Δυτικοευρωπαίοι ανέτρεχαν κυρίως στις ιταλικές, ελληνικές και ουγγρικές πηγές — πηγές λαών και χωρών, που αποτελούσαν το στόχο το Kizil Elma των Οθωμανών. Η επιλογή των τίτλων που συχνά περιλαμβάνουν όρους όπως «δυστυχίες», «βάσανα», «αιχμαλωσία», κτλ. Είναι ενδεικτική. Ένα επιτυχημένο παράδειγμα αποτελεί το έργο του Ούγγρου Bartholomew Georgievich, *Les Misères et tribulations que les Chrestiens tributaires & esclaves tenus par les Turcs seuffrent & sont contraincts endurer...*¹¹ (1594) που στη γλώσσα του πρωτοτύπου ήταν εντούτοις το πιο ουδέτερο *De Turcarum ritu et caeremoniis*¹² (1544)· το ίδιο συμβαίνει και στις εκδόσεις της Λιέγης και της Βενετίας, και οι δυο του 1600.¹³ Συνεπώς, εάν αφ' ενός οι μακροσκελείς τίτλοι επιλέγονταν για να προκαλέσουν την περιέργεια του αναγνώστη, αφ' ετέρου θα ήταν εξαιρετικά ενδιαφέρον να μελετηθεί πώς αυτοί

μεταφράζονταν από χώρα σε χώρα, διότι όχι μόνον οι διπλωμάτες και οι περιηγητές αλλά και οι εκδότες άλλαζαν –ανάλογα με τις πολιτικές εξελίξεις και την μόδα– την περιγραφή της αλλότριας και ξένης χώρας.

Πολύ λίγα, λοιπόν, ο κόσμος γνώριζε περί των «Τούρκων» μέχρι τα μέσα του 16ου αιώνα. Ακόμη και η γλώσσα τους ήταν άγνωστη. Για να επικοινωνήσουν ήταν ευκολότερο να προστρέξουν σε διερμηνείς, ή ακόμη και στους ίδιους τους Έλληνες: οι αλλοδαποί προτιμούσαν πολύ περισσότερο να μάθουν την ελληνική ή και την αραβική γλώσσα παρά την περσική ή την τουρκική – η οποία καθ' όλη τη διάρκεια του αιώνα θεωρούνταν έκφραση ενός πολιτισμού βαρβάρων, αν και ο μέλλων Δόγης, ο Girolamo Priuli το 1501, μολονότι χαρακτήριζε την τουρκική εξουσία ως «grande et spaventosa» (μεγάλη και τρομακτική), μετά την απώλεια μίας βενετικής γαλέρας από πειρατές, γράφει ότι «li Turchi sonno valenthomeni, et li Christiani sonno putane» (οι Τούρκοι είναι παλικάρια, και οι Χριστιανοί πουτάνες).¹⁴ Αλλά το δικό του είναι περισσότερο το εύλογο ξέσπασμα ενός πολιτικού με θιγμένο φιλότιμο μπροστά σε όλο τον κόσμο παρά ένας αυθεντικός θαυμασμός προς τους Οθωμανούς.

Από τα πρώτα ταξιδιωτικά αφηγήματα που επιδίωκαν να ικανοποιήσουν την αυξανόμενη περιέργεια για το ποιοι ήταν οι Τούρκοι, μοιάζει σχεδόν διασχεδαστική η καθησυχαστική διευκρίνιση προς το βασιλιά Ερρίκο Β' της Γαλλίας, στον οποίο αφιερώνει το έργο του, *Trattato de costumi et vita de Turchi* (Σύγγραμμα περί των ηθών και της ζωής των Τούρκων, 1548)¹⁵ ένας Γενοβέζος ναυτικός, ο Giovanni Antonio Menavino, που είχε λιποτακτήσει το 1511 από το στρατό του σουλτάνου Μπαγεζίντ Β'. Οι Τούρκοι, λέει, είναι σαν τους Δυτικούς: είναι φτιαγμένοι από σάρκα, κοιμούνται και τρώνε σαν κι εμάς.¹⁶ Πιο συγκεκριμένα, ο λογοτέχνης Francesco Sansovino στο *Gl'Annali Turcheschi* (Τα Τουρκικά Χρονικά, 1573) δηλώνει με μεγάλη σαφήνεια στον Πρόλογο του έργου πως άρχισε να συγγράφει, επειδή ήταν «curioso di ricercar le cose Turchesche» (περιέργος να ερευνήσει τα τουρκικά¹⁷ πράγματα), καθώς, μέχρι τότε, κανείς δεν είχε δώσει μεγάλη σημασία σε «questa nazione come oscura per sangue, & rozza, & discesa da luoghi horridi & strani» (αυτό το έθνος, σκοτεινό ως προς την καταγωγή του, και άξεστο: χώρα που διασχίζεται από φριχτά¹⁸ και παράξενα μέρη).¹⁹

Θα ήταν, ωστόσο, αφελές να πιστεύουμε ότι η ώθηση γι' αυτά τα ταξίδια

και για την αφηγηματική αναφορά τους υπαγορεύεται από μια *amore scientiae facti exules* όπως, πράγματι, θα συμβεί δύο αιώνες αργότερα στον Ιησουίτη πρό-
 τανη του Πανεπιστημίου της Παβίας, τον ηγούμενο Lazzaro Spallanzani, ο
 οποίος διαμένει για περισσότερο από ένα χρόνο στη σουλτανική πρωτεύουσα
 (περίπου ανάμεσα στο 1785 και το 1786) και έχει μόνον επαινετικά λόγια για
 τον σουλτάνο Αμπντούλ Χαμίντ, αφού ήταν εκείνος που του πρόσφερε το κα-
 τάλληλο περιβάλλον για τις έρευνές του πάνω σε τεχνικές γονιμοποίησης.²⁰ Η
 περιέργεια γύρω από τα λεγόμενα «cose Turchesche» ήταν στην πραγματι-
 κότητα—όπως, άλλωστε, προτείνει στο *G'Annali Turcheschi* ο ίδιος ο Sansovino—
 ένας τρόπος, θα έλεγα, “επιστημονικός” για να μάθει η Δύση περισσότερα σχε-
 τικά με τον εχθρό της έτσι ώστε να είναι σε θέση, αν παραστεί ανάγκη, να τον
 εξολοθρεύσει. Ο συγγραφέας αποσαφηνίζει επιπλέον ότι αρχίζει να ενδιαφέρεται
 για αυτό τον λαό όταν: «i Turchi cominciarono ad esser stimati, allora ch'en-
 trando nella Grecia, diedero principio alla rovina di quella nobilissima & già
 famosa provincia» («οι Τούρκοι άρχισαν να λαμβάνονται υπόψη καθώς, μπαί-
 νοντας στην Ελλάδα, αποτέλεσαν την αφετηρία
 για την καταστροφή εκείνης της ευγενέστατης
 και ήδη περιφημης περιοχής»). Η γνώση του
 εχθρού, καθ' αυτό τον τρόπο, μπορεί να γίνει
 τρομερό όπλο για να επαναφέρει «il suo per-
 duto honore alle provincie già Christiane &
 occupate da Turchi» («την χαμένη τιμή στις
 περιοχές που ήταν άλλοτε Χριστιανικές και κα-
 ταλήφθηκαν από τους Τούρκους»)²¹

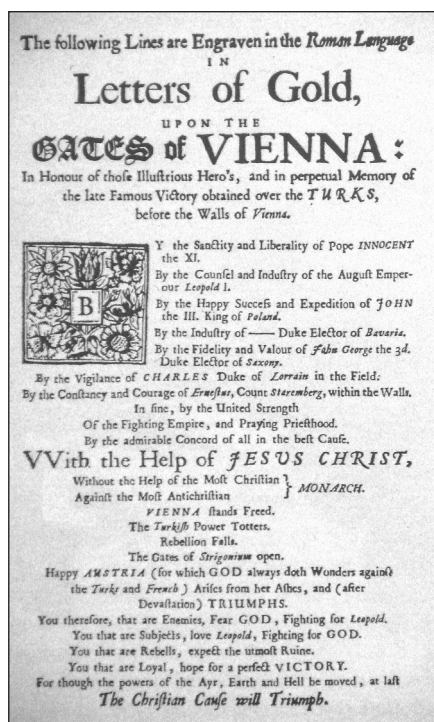
Μέχρι τον 17ο αιώνα, σε περιόδους πολιτι-
 κής κρίσης, ο «Τούρκος» είναι ο κατεξοχήν τε-
 ρατώδης «Άλλος»· είναι ο αλλόθρησκος εχθρός
 που περιφρονείται και πρέπει να σκοτωθεί γιατί
 είναι το Τέρας με τα επτά κεφάλια που μας πε-
 ριγράφουν οι προφητείες της Αποκαλύψεως
 (δηλ. οι επτά Οθωμανοί Σουλτάνοι που προ-
 ηγούνται της Δεύτερης Παρουσίας) (εικ. 4)· είναι ο «versutissimo» («πανουρ-
 γότατος») Αντίχριστος, όπως στιγματίστηκε από τον Girolamo Savonarola²²

Εικ. 4. — «Ύδρα»,
 από Conrad Gesner,
Historiae Animalium
 (1551- 1587), σ. 363

είναι ο unctor που στάλθηκε με την ύπουλη εντολή να μεταδώσει την πανούκλα.²³

Από το 1463 είναι πολυάριθμες οι προσπάθειες από την πλευρά Βενετών να δολοφονήσουν τον Σουλτάνο – τον *taurus infernalis* της μοχθηρής και δόλιας

Εικ. 5. – Από Jonathan Riley Smith, *Atlas des Croisades* (1999), σ. 166

λου Δούκα Φραγκίσκου Α' των Μεδίκων μεταξύ του 1580 και του 1585, ο οποίος, με μια σειρά σχεδίων με “turquesque” θέμα, θα ικανοποιήσει την περιέργεια των Μεδίκων ως προς εκείνον τον λαό, κυρίως έπειτα από την οδυνηρή απώλεια της Κύπρου και τη Ναυμαχία της Ναυπάκτου το 1571.

Με αυτόν τον τρόπο μας μεταφέρει στο πολύ ενδιαφέρον και άδικα υποτιμημένο έδαφος της εικονογράφησης. Ο Ligozzi δεν είχε ταξιδέψει ποτέ σε περιοχή της οθωμανικής επικράτειας, αλλά είχε εμπνευστεί από τα 67 χαρακτηριστικά που περιλαμβάνονται στον τόμο του περίφημου γεωγράφου του Ερρίκου Β', του

“Αυτοκρατορίας του Κακού”, που ήθελε να απαγάγει την Ευρώπη: για τον σκοπό αυτόν, στις 16 Μαρτίου πηγαίνει εθελοντής ακόμη κι ένας ιερέας σύμφωνα με την αρχή της *salus Christianitatis*. Το σύνθημα είναι «Mazza 'l Turco maledeto!» («Σκότωσε τον καταραμένο τον Τούρκο!»), στίχος ενός παλιού άσματος προς τιμή του τελευταίου *Capitan da mar* Angelo Emo που καταγράφηκε το 1857 από τον Angelo Dalmedico.²⁴ Εάν ένα αγγλικό φυλλάδιο επιχειρεί σκληρά τον Λουδοβίκο ΙΔ', επειδή δεν πολέμησε εναντίον του Μεχμέτ Δ' στη Βιέννη το 1683, με αυτά τα λόγια: *Without the Help of the Most Christian Monarch / Against the Most Antichristian Monarch / Vienna Stands Freed* (εικ. 5), μια άλλη εξίσου παραδειγματική συμπεριφορά μας έρχεται από τα έργα του Jacopo Ligozzi, ζωγράφου στην αυλή του Μεγά-

Εικ. 6. —
Jacopo Ligozzi,
*Pascià in turbante
con elefante*
(περίπου 1580-
1585)

Εικ. 7. —
Jacopo Ligozzi,
*Guerriero turco con por-
cospino e serpente*
(περίπου 1580-1585)

Nicolas de Nicolay, *Le navigationi et viaggi fatti nella Turchia (Οι ναυσιπλοΐες και τα ταξίδια στην Τουρκία)*, ο οποίος τυπώθηκε το 1580 στο τυπογραφείο του Francesco Ziletti στη Βενετία.²⁵ Σε αυτό το έργο, που θεωρείται η πρώτη εικονογραφική αφήγηση της οθωμανικής Αυτοκρατορίας—ένα αληθινό *best-seller* για δύο αιώνες—η νατουραλιστική απεικόνιση των Ανατολικών τύπων συνδύαζε, όπως θα κάνει αργότερα και ο Ligozzi (εικ. 6-7), την εξωτική ενδυμασία με το ζώο που ανακαλούσε καλύτερα την προσωπικότητα ή το επάγγελμα του τύπου που απεικονιζόταν.²⁶ Ένα απ' τα στοιχεία που θεωρώ σημαντικά είναι η μεταχείριση που επιφυλάσσει στους τούρκους «ιερωμένους» (εικ. 8-10). Ο De Nicolay, π.χ., γράφει για τους *Torlaquis*, ένα τάγμα περιπλανώμενων Δερβίσηδων: «La forme & maniere de vivre des ces Torlaquis est plus brutalle, & bestialle que celle des mesmes bestes brutes» (σ. 189). Το πανύψηλο κωνικό καπέλο, η γύμνια, το δέρμα λιονταριού στους ώμους, τα μισόκλειστα μάτια που υποδεικνύουν περισσότερο μελετημένη απαγγελία παρά βαθύ στοχασμό, σε αντίθεση με το αδιόρατο σαρδόνιο χαμόγελο και, πάνω απ' όλα, η δόλια μαντική πράξη που εκμεταλλεύεται την αφέλεια των γυναικών της υπαίθρου—είναι όλα στοιχεία που υποδεικνύουν πώς ο μουσουλμάνος «άνθρωπος της θρησκείας»—ειδικά ο δερβίσης που συγκεντρώνει πάνω του τις απεχθείς ιδιότητες του αισχρού γύφτου και του απατεώνα σαμάνου—ταυτίζεται πράγματι με έναν κακοποιό αγύρτη.

Εικ. 8. —
Geomailer Religieux Turc, από
*Nicolas de Nicolay, Le naviga-
 tion et viaggi nella Turchia*
 (1577), fol. 181

Εικ. 9. —
Dervis Religieux Turc, από
*Nicolas de Nicolay, Le naviga-
 tion et viaggi nella Turchia*
 (1577), fol. 188

Ο 19ος αιώνας αντιστρέφει τους ρόλους. Τα επαγγελματικά προσόντα των μάγων τα διεκδικούν πλέον οι Ελληνίδες της Ανατολής και τη συλλογισμένη αθωότητα οι Τούρκοι.

Και πράγματι, τρεις αιώνες αργότερα, το 1883, ο αδελφός του Χρηστάκη— από τις σελίδες του διηγήματος, *Ποίος ήταν ο φονεύς του αδελφού μου*— θα χα-

Εικ. 10. —
Torlaquis Religieux Turc, από
*Nicolas de Nicolay, Le naviga-
 tion et viaggi nella Turchia*
 (1577), fol. 192

Εικ. 11. — Εξώφυλλο από Γεωργίου Βιζυηνού, *Ποιός ήταν ο φονεύς του αδελφού μου*, μετά προλόγου Κωστή Παλαμά και δύο εικόνων Δ. Μπισκίνη, Αθήνα: I.N. Σιδέρης, [1922]

μογελούσε ικανοποιημένος μπροστά σε αυτήν την εικόνα ανακαλώντας στην μνήμη του την «πιναρά 'ρωμιοκατσιβέλα'»,²⁷ την «Πυθία των τριόδων»,²⁸ που μαντεύει παρελθόν και μέλλον με τα κουκιά της,²⁹ και τον απόκοσμο Τούρκο Κιαμήλ, εξαιρετικά ψηλό, ωχρό σαν στοιχειό και αιωνίως μελαγχολικό. Αυτός ο νεαρός Τούρκος παρουσιάζεται στην αρχή του διηγήματος «με το μικρόν και χιονόλευκον σαρίκιόν του, τον μακρόν και πράσινον 'τσουμπέν' του»³⁰ — συμπαθητική μορφή, αγαθή και ιερατική, που γίνεται στο τέλος ένας αξιολύπητος τρελός, ρακένδυτος, εξαϋλωμένος και αλλόκοτος, «μέχρι γελοίου βαθμού υψηλότητα[ς] [...] με τον πρασινόζωστον 'χιουλάφιον' Δερβίσου».³¹ Είναι, επίσης, ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο Δημήτριος Μπισκίνης,³² ο εικονογράφος της έκδοσης που επιμελήθηκε ο Κωστής Παλαμάς, δεν απεικονίζει στο εξώφυλλο τον δερβίση Κιαμήλ (εικ. 11) με «ερακωμένον το 'καφτάνιον'»,³³ όπως εμφανίζεται στο τέλος της ιστορίας, αλλά με το σαρίκι που φοράει στην αρχή. Αυτό το πορτρέτο είναι εν-

δεικτικό μίας διαφορετικής απόδοσης του δερβίση, πλησιέστερης στη συνολική εικόνα που μας δίνει ο Βιζυηνός και ίσως και εκείνης που εμφανίζεται στα επώδυνα λόγια του Παλαμά που τον έβλεπε ως «προφητικό εξαγγέλμα της μοίρας του ίδιου του συγγραφέα».³⁴ Πράγματι ο Κιαμήλ δεν θεωρείται ως απόκοσμος Τούρκος αλλά αντιμετωπίζεται συμπονετικά ως ένα δύστυχο ανθρώπινο πλάσμα, όπως, άλλωστε, και τα θύματα του 1922, έτος έκδοσης του βιβλίου. Άλλο ένα συγκινητικό πορτρέτο θα μας δώσει αργότερα, το 1896, ο Αλέξανδρος Παπαδιαμαντής στο διήγημα του *Ο ξεπεσμένος δερβίσης*.³⁵

Αλλά αυτή δεν είναι ακόμη η λύτρωση του τούρκου «ιερέα».

Εμβληματικά είναι δύο εγχειρίδια για την εκμάθηση ξένων γλωσσών για ταξιδιώτες, τα οποία περιλαμβάνουν μερικά αφηγήματα που έχουν ως πρωταγωνιστή έναν δερβίση και που είχαν ήδη δημοσιευτεί σε περιοδικά της Αγγλίας και των Η.Π.Α.

Το ένα, *The National Preceptor*, το έγραψε το 1836 ο Αμερικανός δάσκαλος και γεωγράφος Jesse Olney. Σε δύο διηγήματα που περιλαμβάνονται σ' αυτόν τον τόμο (*Lesson III* και *Lesson CVII*) ο δερβίσης, σαν άλλος Μουλάς Ναστραντίν Χότζας, γίνεται παράδειγμα σοφίας.³⁶ Τα ίδια διηγήματα είχαν δημοσιευτεί το 1822 στο επιτυχημένο εγχειρίδιο *A Key to Bottarelli's Italian exercises*.³⁷ Εδώ, είναι εντυπωσιακή τόσο η μετάφραση όσο και η επεξήγηση της λέξης «δερβίσης». Ο επιμελητής, Pietro Ricci Rota, γράφει στην υποσημείωση πως η λέξη θα πει στα ιταλικά «Una sorta di religiosi» («Ένα είδος ιερέων») ανατρέποντας την επεξήγηση του αγγλικού πρωτότυπου που ήταν αντιθέτως «A kind of Fanatics». Από την πλευρά του, ο Jesse Olney τη μεταφράζει με το ουδέτερο «Turkish priest».

Σε κάθε περίπτωση, επιστρέφοντας στα στερεότυπα του τέλους του 16ου αιώνα, ο Nicolas de Nicolay σίγουρα δεν αφήνει περιθώριο για αμφιβολίες στους πολυάριθμους αναγνώστες του: ο τρόπος ζωής των δερβίσηδων είναι «πιο άγριος και κτηνώδης κι από τα πιο άγρια κτήνη». Μπορούμε να βρούμε πολλές παρόμοιες δηλώσεις που αναφέρονται και σε διαφορετικά θρησκευτικά μουσουλμανικά τάγματα. Και αν παρόλα αυτά θα μπορούσε να μείνει κάποια αμφιβολία, οι πίνακές του την εξαφανίζουν αμέσως. Είναι σχεδόν όλες αναπαραστάσεις που παρά το στεγνό και νατουραλιστικό τους ύφος θυμίζουν την εικονογραφία των μεσαιωνικών Βεστιαρίων. Προχωράει, επίσης, και σε ένα πολύ ενδιαφέρον εγχείρημα, στο οποίο θα ήθελα να σταθώ.

Ξεφυλλίζοντας το βιβλίο του γεωγράφου μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι κάθε φορά συσχετίζει το δέρμα λιονταριού, μυθικό χαρακτηριστικό του Ηρακλή, με τους μουσουλμάνους ιερείς (εικ. 8-10). Μία πρώτη ανάγνωση προτείνει μία επική θεώρηση του Ισλάμ, ως συμβόλου δύναμης και νίκης κατά του κακού που σίγουρα θα άφηνε τον αναγνώστη του 16ου αιώνα τουλάχιστον έκπληκτο.

Ωστόσο τα πράγματα δεν είναι όπως φαίνονται. Ήδη από το 13ο αιώνα στην ιταλική και γαλλική τέχνη, είναι σύνηθες το φαινόμενο της μετατροπής ειδωλολατρικών μοτίβων σε χριστιανικά θέματα. Ένα εμβληματικό παράδειγμα είναι η δυτική πρόσοψη της Βασιλικής του Αγίου Μάρκου, όπου συνυπάρχουν δύο μεγάλα ανάγλυφα ίδιου μεγέθους και όμοια μεταξύ τους. Το πρώτο ανάγλυφο (εικ. 12), που φιλοτεχνήθηκε κατά τη ρωμαϊκή εποχή, τον 3ο αιώνα μ.Χ., αναπαριστά τον Ηρακλή να εναποθέτει το αγριογούρουνο του Ερύμανθου

Εικ. 12. –

Ο Ηρακλής εναποθέτει
το αγριογούρουνο του
Ερύμανθου στο βασιλιά
Ευρυσθέα, Βασιλική του
Αγίου Μάρκου, Βενετία
(3ο αι. μ.Χ.)

Εικ. 13. –

Αλληγορία της Λύ-
τρωσης, Βασιλική
του Αγίου Μάρκου,
Βενετία, 13ο αι.

Εικ. 14. –

Abraham Bosse, *Louis
XIII comme Hercules
Gallicus* (1635)

Εικ. 15. –

Honoré Daumier, *L'Hercule des
Champs-Élysées*, Le Charivari
(28.4.1851)

στο βασιλιά Ευρυσθέα, ενώ το άλλο (εικ. 13) —μια αλληγορία της Λύτρωσης που πραγματοποιήθηκε ύστερα από χίλια χρόνια— είναι μια αντιγραφή του πρώτου όπου το δέρμα λιονταριού αντικαθίσταται από ένα μανδύα και ο βασιλιάς από ένα δράκο. Ο Ηρακλής, που δεν ανήκει μόνον στην αρχαία ελληνική μυθολογία, είναι ένας από τους αγαπημένους μυθικούς ήρωες τόσο της δυτικής βασιλικής προσωπογραφίας όσο και της γελοιογραφίας. Εμφανίζεται σχεδόν παντού: σε εγκωμιαστικά ποιήματα, αγάλματα, ανάγλυφα, σφραγίδες, νομίσματα, επιγραφές, μετάλλια. Για παράδειγμα, ο Λουδοβίκος ΙΓ' απεικονιζόταν ως *Hercules Gallicus* με ρόπαλο και δέρμα λιονταριού (εικ. 14-15). Ακόμη και ο Ρήγας Φεραίος υπέκυψε στη γοητεία του: χρησιμοποίησε, όπως είναι γνωστό, τον Ηρακλή στη *Χάρτα της Ελλάδος* (Βιέννη, 1797).³⁸ Επιπλέον, ο Ηρακλής απεικονιζόταν και στο βασιλικό έμβλημα του ελληνικού στρατού από το 1866 μέχρι το 1973, από όπου προκύπτει και η προσφώνηση «Ηρακλείδες» που αποδίδεται στους βασιλόφρονες.

Και γιατί, λοιπόν, ο Nicolas de Nicolay χρησιμοποιεί τόσο συχνά το δέρμα λιονταριού; Καταρχήν, ανατρέπει την ερμηνεία της λεοντής από ευεργετικό σύμβολο δύναμης σε σύμβολο νοσηρής υπερηφάνειας ή, αν θέλετε, από λιοντάρι του Ιούδα, δηλαδή σύμβολο του Χριστού, σε λιοντάρι του Σατανά, σύμβολο θηριωδίας και καταχθόνιας αίρεσης. Αναλαμβάνει συνεπώς μια ζωώδη ιδιότητα, όπως τα ζώα που συνοδεύουν τους άλλους Οθωμανούς. Κατά δεύτερο λόγο, κι αυτό το θεωρώ ακόμη πιο ενδιαφέρον, εξορίζει τον αιρετικό μουσουλμάνο ιερέα —που απεικονίζεται πάντα σκεπασμένος με δέρμα λιονταριού και με μια τρομακτική ουρά ζώου— στα μεσαιωνικά *Bestiaris*. Αυτό σημαίνει, πιστεύω, ότι η Βενετία αναπαρήγαγε την εικόνα του Τούρκου ως κατοίκου όχι μόνο του “Αλλού” (ίσως και του εξωτικού), αλλά κυρίως αυτό: ως ενός βάρβαρου εχθρού που έμενε πολύ μακριά, σε απόμακρα εδάφη, πέρα από τα σύνορα του κόσμου, καθησυχάζοντας έτσι τους πολίτες της και την ίδια ότι ήταν πλέον ασφαλείς από το οδυνηρό κόστος των οθωμανικών πολέμων.

Η βάνουση και φρικιαστική, σχεδόν τερατώδης, αντίστιξη στη νατουραλιστική ή επική αναπαράσταση του Τούρκου βρίσκεται και σε έναν πίνακα του Jacopo Ligozzi, *Il Mufti e il Monstro* (1576-1580) που έχει ενδεικτικά την επιγραφή *MUFTI - Il Papa delli turchi (Ο μουφτής - Ο Πάπας των Τούρκων)* (εικ. 16), όπου ο μουφτής, δηλ. ο ιερωμένος-ερμηνευτής του Κορανίου, φοράει ένα δυσά-

Εικ. 16. –
Jacopo Ligozzi, *Il Mufti e il Monstro*
(1576-1580), σ.
635

Εικ. 17. –
Delly à Cheual,
από Nicolas de
Nicolay, *Le navigationi et vi-
aggi nella
Turchia* (1577),
fol. 163

νάλογα μεγάλο τουρμπάνι, ακόμη και για τα τουρκικά πρότυπα, και ευλογεί έναν Τούρκο στρατιώτη. Αυτός τρομάζει και προειδοποιεί τον χριστιανικό κόσμο με το ζοφερό και φλογερό του βλέμμα, με το φτερωτό του κράνος που μοιάζει να έχει δύο κέρατα, τα φτερά ενός γύπα στο γυμνό σώμα του, το ρόπαλο του Ηρακλή (που μεταμορφώνεται εδώ σε ύπουλο όπλο φρικτού θανάτου), την άγρια και δασιά γενειάδα του, τα πολύ μακριά, οστεώδη και αρπαχτικά δάχτυλά του, με νύχια τόσο μακριά που θα τα φθονούσε και μια μάγισσα. Το μεγάλο κλειδί του έχει επίσης εξαιρετικές αναλογίες: μοιάζει να θέλει να παραβιάσει τα τείχη της χριστιανικής Ευρώπης. Απέχουμε πολύ από την επική απεικόνιση του «Delly» (εικ. 17), όνομα –όπως μας πληροφορεί ο ίδιος de Nicolay– του τυχοδιώκτη εξαγορασμένου από τον σουλτάνο, που απαντά στις ερωτήσεις του Γάλλου γεωγράφου με τρόπο «gentile» («ευγενικό», σ. 161) μιλώντας σε «Grec vulgare» (αυτόθι) και λέγοντας πως ήταν ορθόδοξος και Σέρβος.

Στα τέλη του 17ου αιώνα –αιώνα που χαρακτηρίζεται από την αναβίωση της σύγκρουσης μεταξύ των δύο μεγάλων δυνάμεων, του Δόγη της Βενετίας και του Σουλτάνου, και συνεπώς της αντίθεσης μεταξύ Δύσης και Ανατολής, που θα καταλήξει το 1699 με την οθωμανική παρακμή– γεννιέται η μόδα του “Grand Tour” στην ηπειρωτική Ευρώπη (κυρίως στη Γαλλία, τη Γερμανία, την Ολλανδία και στην Ιταλία) και κοντά σε αυτό γεννιέται στη Γαλλία –ανάμεσα στο 1640 και το 1650, σύμφωνα με τον (Geoffroy Atkinson),³⁹ ή, σύμφωνα με τον (Pierre Martino),⁴⁰ ανάμεσα στο 1660 και το 1670– το λεγόμενο “Tour d’Orient” που περιλαμβάνει διαμονή στην Πόλη, στους Αγίους Τόπους και στην Αίγυπτο (πλοήγηση στο Νείλο και τις πυραμίδες).

Και η Ελλάδα; Η ελληνική ηπειρωτική χώρα αποκλειόταν σχεδόν πλήρως από το “Tour d’Orient”, εκτός από μερικά νησιά του αρχιπελάγους. Τι συμβαίνει;

Συμβαίνει ότι σε αυτό το διαρκές παιχνίδι κατόπτρων, από το 18ο αιώνα, τον θαυμασμό για την Ανατολή διαδέχεται πλέον η περιφρόνηση. Ο σουλτάνος από Αντίχριστος γίνεται σταδιακά πεφωτισμένος πρίγκιπας, αντικείμενο επαίνου καλλιτεχνών και συγγραφέων, ακόμη και θέμα διακωμώδησης και λυρικού συναισθηματισμού: σκέφτομαι, π.χ., όχι μόνο το *Il Turco in Italia* (1814) του Gioacchino Rossini, αλλά και την εξαιρετική τελική σκηνή («Nella testa ho un campanello») της *L’Italiana in Algeri* (1813), που με πολύ πειστικό τρόπο αναπαράγει στο ευρωπαϊκό αυτί τη γλαφυρή μιλιάρη «αλά τούρκα» με την καταχώριση του ονοματοποιημένου *scherzo* με τον ηχηρό και *burlesque* ρυθμό των κρουστών οργάνων («din, din / bum, bum / cra, cra»), που θυμίζουν τα εμβλήματα και τους παιγνιώδεις ήχους του Amadeus Mozart (*Klaviersonate Nummer 11, 1778-1783*) και του Jean Baptiste Lully (*Le Bourgeois gentilhomme, 1670*).

Συνεπώς, ενώ οι Οθωμανοί δεν έχουν πια βεβαρημένη τη φήμη τους, και πάλι περιγράφονται ως φιλόξενος λαός, έστω και με υποθάλλοντα φθόνο, η δυτικοευρωπαϊκή γεωγραφική γραμματεία, από το δέκατο έκτο ως το δέκατο όγδοο αιώνα, αφιερώνει στους Έλληνες πάντα μόνο λίγες γραμμές καθότι οικτρίζει τον ξεπεσμό τους.

Οι συγγραφείς εξακολουθούν να δίνουν αρνητικά γνωρίσματα στο, κατά τον Fernand Braudel, «εριστικό δάσος» των αξιωματούχων που ζούσαν κοντά στο Σουλτάνο, που σύμφωνα με τον Γάλλο ιστορικό περιγράφεται σαν μια ομάδα αποστατών και τυχοδιωκτών, μεταξύ των οποίων μερικοί βενετσιάνοι και πολλοί Έλληνες στους οποίους δεν συγχωρεί η Δύση την προδοσία στην Εκκλησία της Ρώμης.⁴¹

Το 1654, π.χ., ο κληρικός Antonio del Castillo, υπενθυμίζει με περιφρονητική λύπη το περασμένο μεγαλείο των Ελλήνων και τονίζει πως δικαίως είναι θύματα της κτηνώδους οθωμανικής βιαιότητας: είναι η θεία τιμωρία που τους αξίζει για τις αιρετικές δοξασίες τους.⁴² Και όχι μόνο. Τους κοιτάει με καχυποψία και τολμά να χρησιμοποιήσει και την έκφραση «los Griegos nuestros enemigos», απαγγέλλοντας τους την κατηγορία των εξαγορασμένων κατα-

σχόπων του σουλτάνου.⁴³ Στις περιγραφές των αρχαίων ερειπίων, έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι οι δυτικοί διανοούμενοι, εάν, από τη μια πλευρά, έχουν λόγια θαυμασμού για τις αρχαίες δόξες των Ελλήνων, από την άλλη διαμαρτύρονται για την παρακμή τους,⁴⁴ υπογραμμίζοντας μέχρι και τη σωματική φθορά τους λόγω της υπερβολικής ωχρότητας,⁴⁵ που παραδόξως θυμίζει εκείνη του Τούρκου Κιαμήλ. Ειδικότερα, στην κορυφή της «λίστας» των τυπικά ελληνικών ελαττωμάτων, έχουμε την άγνοια, ιδιαιτέρως των μελών του κλήρου: «sobre todo son todos idiotas; hablo de los Patriarcas», γράφει το 1533 ο Ισπανός μοναχός Antonio de Aranda,⁴⁶ ο οποίος, όπως και άλλοι ταξιδιώτες, τους κατηγορεί ότι επιπλέον ξέχασαν ακόμα και τη γλώσσα τους. Ακολουθούν κατά σειρά «ταλέντου», η υποκρισία, ο αλκοολισμός, ιδίως μεταξύ των κατοίκων της Κρήτης,⁴⁷ η μιζέρια, η υπερηφάνεια, η απληστία.⁴⁸ Στο ισπανικό έργο το *Viaje de Turquía* (1557) ο πρωταγωνιστής ο Pedro de Urdemalas λέει πως δεν φοβάται τους Τούρκους αλλά τους Έλληνες.⁴⁹ Και ακόμη ανάμεσα στους Ισπανούς ταξιδιώτες, ο Pedro Escobar Cabeza de Vaca τους αποκαλεί το 1587 «barbara gente, que Christiana».⁵⁰ Αργότερα, το 1622, ο Σικελός ηγούμενος από την Catania, υπήκοος της Ισπανίας, ο Octavio Sapiencia⁵¹ –αν και με μίσος ταυτίζει, όπως και άλλοι, τους Τούρκους με τους Τατάρους («los Tartaros aunque son Turcos, non guardan ley alguna, viviendo como bestias»), από την άλλη, περιγράφει την Πόλη ως “*Livre des Merveilles*”, περιφρονεί την μιζέρια των Ελλήνων και θαυμάζει την οθωμανική προσοχή ως προς την υγιεινή, ιδιαιτέρως την χρήση του πιρουιού, που ήταν ακόμη σπάνια στην Ευρώπη.⁵²

Και όταν αργότερα ο Οριενταλισμός (πολυάριθμοι το 18ο αιώνα οι ζωγράφοι που, όπως ο Jean-Auguste-Dominique Ingres, γοητεύονται από την αφράτη γύμνια των οδαλίσκων⁵³ ή, όπως ο Jean-Étienne Liotard, που απεικονίζουν αριστοκράτες της Δύσεως με ανατολική αμφίεση) πλημμυρίζει σαν ορμητικό ποτάμι το 19ο αιώνα, τον ίδιο αιώνα η Ελλάδα ελπίζει τουλάχιστον στην εμπιστοσύνη και στη βοήθεια της δύσπιστης Δύσης. Μα αντί για εμπιστοσύνη, η Ευρώπη εκφράζει μονάχα την ελπίδα ότι οι Έλληνες θα μπορέσουν να λυτρωθούν επιτέλους από τη φθορά τους χάρη στις επιδιώξεις ανεξαρτησίας τους, κι αυτό απλά επειδή αντανακλούν τις ανησυχίες της προεπαναστατικής Ευρώπης. Αν δίνουν κάτι οι Δυτικοί, αυτό είναι η εξής “βοήθεια”: ξεκινούν όλοι μαζί για οργανωμένα ταξίδια, κάνοντας οπλισμένο δωρεάν εθελοντισμό στις ακτές

του Κόλπου της Πάτρας. Όπως γράφει ο Massimo Peri: «Nella concezione filellenica [...] combattevano in nome di un ideale archeologico».⁵⁴

Όμως, μετά την ελληνική ανεξαρτησία, απογοητεύονται και πολλοί εικονογράφοι χλευάζουν το νεοσύστατο Ελληνικό Βασιλείο στα έντυπα της εποχής. Είναι αξιοσημείωτο πως στα τέλη του 19ου αιώνα για δύο μεγάλες δυνάμεις της Δύσης, όπως η Αγγλία και η Γαλλία, η οθωμανική Αυτοκρατορία από αισχρός και καθυβρισμένος δράκος γίνεται ένα εύθραυστο, αλλά ατρόμητο πλάσμα, ένας σχεδόν βιβλικός Δαυίδ ή ο Τοσοδούλης του παραμυθιού.⁵⁵ Έτσι η γνωστή αναπαράσταση του πειρασμού του Χριστού στην έρημο επαναχρησιμοποιείται για τον «βάρβαρο» Τσάρο Νικόλαο Α', που σαν Σατανάς βάζει με πονηριά σε πειρασμό τον βασιλιά της Ελλάδας, τον Όθωνα Α', με την απατηλή υπόσχεση πως θα επανακτήσει την πολυπόθητη χαμένη γη (εικ. 18-19). Εξαιρετικά σημαντική η επιγραφή που λάμπει ως *ignis fatuus* στην περιζήτητη πρωτεύουσα: στον πίνακα δεν εμφανίζεται το όνομα της Κωνσταντινούπολης, αλλά το πιο υποβλητικό ελληνο-ρωμαϊκό όνομά της, για να τονιστεί η ακαταμάχητη για τους Έλληνες γοητεία της *Μεγάλης Ιδέας*, που σίγουρα φάνταζε γελοία και καταστροφική για τον Ευρωπαίο που είχε δει τις μίζερες συνθήκες υπό τις οποίες βρισκόταν η Αθήνα κατά τη διάρκεια αυτών των χρόνων. Εξίσου σημαντική η απεικόνιση του Όθωνα, που μας επιτρέπει να συλλάβουμε τις αντιλήψεις της γαλλικής κοινής γνώμης της εποχής για την Ελλάδα: το βλακώδες ύφος, η καμπουριασμένη και λιπόσαρκη φιγούρα, το άπληστο τρίψιμο των χεριών, το λάιμαργο και γουρλωμένο βλέμμα. Είναι εμβληματικό αυτό το παράδοξο, όπου το «θετικό» και το «αρνητικό», το «μεγάλο» και το «μικρό» δεν έχουν σχέση αντιφατικότητας αλλά συνωνυμίας, έτσι ώστε αυτοί οι σύμμαχοι που φαινομενικά είναι

Εικ. 18. —

Gustave Doré, *Le Petit Poucet, s'étant rapproché de l'Ogre, lui tira doucement ses bottes. Les Contes de Perrault*, Paris 1862, σ. 10

Εικ. 19. —

Honoré Daumier, *L'Ogre et le petit Poucet*, *Le Charivari*
(23.6.1854)

διαφορετικοί και άνισοι να αποδεικνύονται στην πραγματικότητα ισότιμοι σύνενοχοι. Τόσο ο υποτιθέμενος παλαδίνος της Ορθοδοξίας και υπερασπιστής της Ελλάδας, όσο και ο φιλέλληνας βασιλιάς Όθωνας, είναι καθρέφτης ο ένας του άλλου: δύο τερατώδη πλάσματα που κατακυριεύονται από την ίδια απληστία της εξουσίας, παραπλανητικός και αρπακτικός δαίμονας ο ένας, κομπαστής και Φαρισαίος νάνος ο άλλος.

Τέτοια παραδείγματα υπάρχουν πολλά, παραδείγματα από τα οποία απορρέει ότι Ανατολή και Δύση κοιτάζονται στον καθρέφτη και μοιάζουν αν όχι ίδιες, σίγουρα όμοιες, σαν να επιβεβαιώνουν τα λόγια του ιστορικού της τέχνης Giuseppe Fiocco: «gratta il veneziano e troverai il musulmano», (ξύσε τον Ενετό και θα βρεις τον μουσουλμάνο). Έτσι, εάν στη Δύση η εικόνα των Τούρκων ανατρέπεται συνεχώς, εκείνη των Ελλήνων μεταβάλλεται πολύ σπάνια: αν δεν είναι περιφρόνηση είναι συμπόνια, σχεδόν ποτέ όμως συμπάθεια. Η Δύση προτιμά να παίζει το παιχνίδι της εξουσίας με τον μεγάλο αιώνιο εχθρό, τον βάρβαρο, τον απάνθρωπο, το σφαγέα, που όμως θεωρεί επιδέξιο και άξιο αντίπαλο.

Τελειώνω την παρέμβαση αυτή με τα λόγια του Taxile Delord, αρχισυντάκτη του παρισινού περιοδικού *Le Charivari*, που γράφει στις 20 Οκτωβρίου του 1853:

«Les civilisés sont des barbares/ et les barbares sont des civilisés». Και αυτός, νομίζω, είναι ο καθρέφτης που η Ευρώπη τοποθετεί μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων, ο αναποδογυρισμένος κόσμος μέσα στον οποίο πηδάει μ' ένα άλμα η Αλίκη, αλλά δεν ξέρουμε από ποια πλευρά του καθρέφτη την περιμένει ο λευκός λαγός.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Bstiarī (Πληθ. Bestiaris): κείμενα της μεσαιωνικής, κυρίως, περιόδου, όπου άνθρωποι απεικονίζονται με μορφή θηρίων.
2. Ο εντοπισμός του σε μια τοποθεσία που λεγόταν Μονοδένδρι, πέρα από τα σύνορα με την Ανατολή και έξω από τα οποία οι Τούρκοι θα διωχθούν ανάγεται στα Χρονικά του βυζαντινού ιστορικού Δούκα: «Και οι Ρωμαίοι καταδιώξουσιν αυτούς [τους Ισμαηλίτες] κόπτοντες, και εξελάσουσιν και εκ της πόλεως και από της δύσεως και από των της ανατολής μερών άχρως ορίων Περσίας, εν τόπω καλουμένω Μονοδενδρίω». Βλ. B.G. Niebuhr (επιμ.), *Corpus Scriptorum historiae byzantinae*, XXXIX, impensis E. Weberi, Βόνη 1828, σ. 290. Από την ευρεία βιβλιογραφία στο θέμα αυτό σημειώνω: St. Yerasimos, «De l'arbre à la pomme: la généalogie d'un thème apocalyptique», στο B. Lellouch - St.Yerasimos (επιμ.), *Les Traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople*, L'Harmattan, Παρίσι 1999, σσ. 153-192· E. Rossi, «La leggenda turco-bizantina del Pomo Rosso», στα *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών* (Ρώμη, 20-26 Σεπτεμβρίου 1936), Ρώμη 1939, Α', σσ. 542-553· Cl. Huart, «s.v. Kizil Elma», στο C.E. Bosworth - E. van Donzel κ.ά. (επιμ.), *The Encyclopaedia of Islam*, 11 τ. και Suppl., Brill, Λέιντεν 1995, τ. Γ', β, σσ. 245-246.
3. Πρβλ. τα «Σχόλια περί της Αποκαλύψεως» στο Migne, *Patrologia Graeca*, CVI, Παρίσι 1863 (το παράθεμα βρίσκεται στη σ. 490) σε συσχετισμό με *Ιεζ.* 38 e 39· *Αποκ.* 20,8· *Κοράνι* 18,94 και 21,96. Όπως είναι γνωστό η έννοια της «εθνικής συνείδησης» είναι ένα τεχνητό προϊόν του 19ου αιώνα, συνεπώς όροι όπως «Τούρκος» («Οθωμάνος»), «Φράγκος» ή «Έλληνας» («Ρωμικός»), κτλ. χαρακτηρίζαν γενικά τον μουσουλμάνο, τον καθολικό και τον ορθόδοξο.
4. Βλ. R. Dawkins, «The Red Apple», στο *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού Ζ'*, Συμπλ. [Επιτύμβιον Χρήστου Τσουντά], Αθήνα 1941, σσ.

- 401-406· Κ. Ρωμαίου, «Η 'Κόκκινη Μηλιά' των εθνικών μας θρύλων. Προβλήματα σχετιζόμενα με την καταγωγή της», στο *ΕΕΒΣ* 23 (1953), σσ. 676-688· Α.Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του νέου Ελληνισμού. Αρχές και διαμόρφωσή του*, Ηρόδοτος, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 272-273· Ν.Γ. Πολίτης, *Μελέται περί του βίου και της γλώσσης Ελληνικού λαού. Σημειώσεις*, Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1904, σσ. 670-671· Id., *Παραδόσεις*, 2 τόμ., Γράμματα, Αθήνα 1994, Β', σσ. 670-673.
5. Πρβλ. Α. Russell, *The natural history of Aleppo. Containing a description of the city, and the principal natural productions in its neighbourhoud; together with an account of the climate, inhabitants and diseases; particularly of the plague, with the methods used by the Europeans for their preservation*, 2 τ., Α. Millar, Λονδίνο 1756, I, σ. 336, σημ. 27, και ειδικά σ. 446 όπου παραθέτει σαν πηγή, εκτός από το έργο του L. Domenichi, το *Relation of a Voyage to Constantinople* (1657) του Nicholas Rolamb.
  6. J. Deny, *Les Pseudo-propheties concernant les Turcs au XVIe siecle*, *Revue des études islamiques* 10 (1936), σσ. 201-220, ιδιαίτερα σ. 219.
  7. Παραθέτω την έκδοση του *De Turcarum moribus epitome*, Bartholomaeo Georgieuz Paergrino auctore, Ioan. Tornaesius, Lyon 1567, 1η εκδ. 1553, σσ. 109-124, στο κεφ. Γ': «Vaticinium Infidelium lingua Turcica»: «Imperator noster veniet, ethnici Principis regnum capiet, rubrum quoque pomum capiet, in suam potestatem rediget: quod si septimum vsque annum Christianorum gladius non insurrexerit, vsque ad duodecimum annum eis dominabitur. Domos aedificabit, vineas plantabit, hortos sepibus emuniet, liberos procreabit, & post duodecimum annum (ex quo rubrum pomum in illius potestatem redactum fuerit) apparebit Christianorum gladius, qui Turcam quaquaversum, in fugamaget».
  8. Bartholomej Georgijevic, *Prophetia de Maometani, et altre cose turchesche*, Tradotte per M. Lodovico Domenichi, Con Privilegio, [tipografia di Lorenzo Torrentino], Φλωρεντία 1548 [σελ. μη αριθμημένες].
  9. Βλ. F.W. Hasluck, «The Prophecy of the Red Apple», στο Id., *Christianity and Islam under the Sultans*, 2 τ., OUP, Οξφόρδη 1929, Β', σσ. 736-740.
  10. Βλ. *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa, in the seventeenth century*, translated from the Turkish by the Ritter Joseph von Hammer, 2 τ., Printed for the Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, sold by Parbury, Allen & Co., Leadhall Street, Λονδίνο 1834, Α', σ. 57: «In this place there stood likewise upon a green column an image of Mother Meryem (the Virgin Mary), holding in her hand a carbuncle as big as a pigeon's egg, by the blaze of which the mosque was lighted every night. This carbuncle was also removed in the birthnight of the Prophet, to Kizil Almà (Rome), which received its name (Red Apple) from thence».

11. Πλήρης τίτλος: *Les Misères et tribulations que les chrestiens tributaires & esclaves tenuz par les Turcz souffrent & sont contrainctz endurer mises per figures. Auec aulcunes oraisons & vocables en langue esclavoniq. qui iusques ycy n'ont este voues ni mises en lumière. Composez par Bartholomien Georges pèlerin de Hierusalem & depuys mises en langue gallicque; lequell par accidentz a este prins, lie & vendu maintes foys par les dietz Turcs & a seruy treize ans en Turquie. (A la fin:) Imprime en Anuers par Jehan de Graue 1544. pet. in-8°. (20 ff. non ch.) Avec les figures de l'édition latine de 1544.*
12. Πλήρης τίτλος: *De Turcarum ritu et caeremoniis, autore Bartholomio GEORGIEUITS Hungaro Peregrino Hierosolimitano, qui tredecim annos apud eosdem seruitutem seruiendo, omnia experientia didicit. Additis quam plurimis dictionibus, etiam número, cum salutationibus et Persarum, Antverpiic, apud Gregorium Bontium sub scuto Basiliensi, 1544, in-12 de (1) f. bl., (20) ff. et (1) f.bl., Librairie Camille Sourget²; Charles Langelié, Παρίσι, 1545³), μεταφρασμένο το 1544 στη Λυών υπό τον τίτλο *La Manière et cérémonies des Turcs par Bartholomieu, hongrois, pèlerin de [...]rusalem lequell ayant été [...] esclave a cogneu par expérience tout ce qui est contenu en ce présent livre.**
13. *Voiage de la Sainte cite de Hierusalem. Jointe la Description des Citez, Villes, Ports, Lieux, & autres passages. Ensemble les ceremonies des Turcs, avec l'Estat de leur Empereur, ordre de sa gendarmerie, Finances, & succes de ses conquestes, &c. Piece descript par Barthelemi Georgiuitz Hongrois, Pelerin dudit Voiage, par un long temps esclave en Turquie. Le tout remis en lumiere par M. Lambert Darmont Liegeois 1600; e Historia Universale dell'origine et imperio de Turchi Raccolta et in diuersi luoghi di nuouo ampliata, da M. Francisco Sansovino; Con le guerre successe in Pesfia, in Ongaria, in Transiluania, Valachia, fino l'anno 1600. Et riformata in molte sue parti per ordine della Santa Inquisitione. All'Eccellentiss. Signor Gio. Carlo Siuos Dedicata. Nella quale si contengono le leggi, gli officii, i costumi, & la militia di quella natione; con tutte le cose fatte da loro per terra, & per mare; con le vite particolari de Principi Ottomani, con l'effigie del naturale di essi Imperatori, cominciando dal primo fondator di quell'Imperio, fino al presente Meemeth. III. 1600. Etcon la Tauola di tutte le cose più notabile, & degne. Con Privilegio, Presso Allessandro di Vecchi, Βενετία 1600.*
14. G. Priuli, *I Diari di Girolamo Priuli [AA 1499-1512]*, επιμέλεια R. Cessi, στο «*Rerum Italicarum Scriptores*», 24, μ. 3, τ. 4, τχ. 2-3, Μπολόνια 1921, σ. 429.
15. Πλήρης τίτλος: *I cinque libri della legge, religione, et vita de Turchi, et della corte, & alcune guerre del Gran Turco, di Giovanantonio Menavino Genovese da Vultri: tutti raccanci, & non poco migliorati oltre cio, Una prophetia de' Mahomettani, & altre cose Turchesche τυπωμένο στη Βενετία.*
16. *Ό.π., Βιβλίο Γ', Κεφ. Β', σ. 208: «Si come i Turchi sono quali noi, mortali, & d'una istessa carne, & de DIO creature, così si viuono come noi altri delle medesme sue*

- create cose, al sostenimemto delli humani corpi, & loro sanità necessarie».
17. Πράγματι στα ιταλικά, όπως και σ' άλλες γλώσσες ρωμαϊκής προελεύσεως, το επίθεμα -esque γενικά παράγει επίθετα που εκφράζουν μια σχέση συμμετοχής, ενίοτε με αρνητική ή ειρωνική υποδήλωση, μ' ένα συγκεκριμένο λαό, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στον πολιτισμό και τα έθιμα του, κυρίως όσον αφορά τα στερεότυπα.
  18. Έννοεί το γνωστό λογοτεχνικό τόπο του *locus horridus*.
  19. [Francesco Sansovino], *Gl'Annali turcheschi o vero Vite dei Principi della casa Othomana di M. Francesco Sansovino Ne quali si descrivono di tempo in tempo tutte le guerre fatte dalla natione de Turchi in diverse Provincie del Mondo. Con molti particolari della Morea, et delle case nobili dell'Albania, & dell'Imperio & stato de Greci*, Βενετία, 1573 (in fine: Venezia, Appresso Enea de Alaris, 1573) [σελ. μη αριθμημένες]. Γράφτηκε όμως το 1570.
  20. Βλ. *Costantinopoli 1786: la congiura e la beffa. L'intrigo Spallanzani*, επιμέλεια P. Mazzarello, Bollati Boringhieri, Τορίνο 2004.
  21. 'Ο.π., [σελ. μη αριθμημένες].
  22. Πρέπει εντούτοις να ενισχύσουμε —έστω και στα πλαίσια του χιλιασμού του 15ου αι.— η σταθερή πεποίθηση του Savonarola ότι οι Τούρκοι τελικά θα ασπάζονταν τον Χριστιανισμό, πιστεύοντας ο ίδιος πως η έννοια της δικαιοσύνης ήταν πιο διαδεδομένη στο τουρκικό έδαφος παρά στο χριστιανικό. Βλ. G. Savonarola, *Prediche sopra Ezechiele*, επιμέλεια R. Ridolfi, 2 τ., Angelo Belardetti, Ρώμη 1955, Α', σσ. 232, 288; Id., *Prediche sopra Ruth e Michea*, επιμέλεια V. Romano, 2 τ., Angelo Belardetti, Ρώμη 1962, Α', σ. 462; Id., *Triumphus crucis*. Testo latino e volgare, επιμέλεια M. Ferrara, Angelo Belardetti, Ρώμη 1961, σσ. 535-536, 553-556). Πρβλ. E.D. Weinstein, *Savonarola and Florence. Prophecy and Patriotism in the Renaissance*, Princeton University Press, Πρίνστον 1970.
  23. Marc'Aurelio Scaglia, *Principio e fine della grandezza ottomana turchesca*, Firenze 24 maggio 1618.
  24. A. Dalmedico, *Canti del popolo veneziano per la prima volta raccolti ed illustrati da Angelo Dalmedico, Opera che può continuarsi a quella dei canti popolari toscani, corsi, illirici e greci del cittadino N. Tommaseo*, Volume unico, Venezia, Andrea Santini e Figlio Tipografi Libraii, Merceria San Giuliano N. 715 1848, σ. 187.
  25. Μεταφράστηκε από το *Les navigations, pérégrinations et voyages, faits en la Turquie par Nicolas de Nicolay, Daulphinois, seigneur d'Arfeville, valet de chambre et géographe du Roy*, Anvers, Guillaume Sylvius, imprimeur du Roy, 1576-1577.
  26. Ενδιαφέρουσα η σύγκριση με τα πορτραίτα του Cesare Vecellio στο *De gli Habiti Antichi e Moderni di Diversi Parti di Mondo*, τυπωμένο στη Βενετία το 1590. Άλλοι καλλιτέχνες είχαν επισκεφτεί πολύ νωρίτερα την αυλή του Σουλτάνου. Παραθέτω, π.χ., —εκτός

από τον ενετό Gentile Bellini που στάλθηκε με διπλωματική αποστολή στην Πόλη ανάμεσα στο 1479 και το 1480: δικό του το περίφημο *Ritratto del Sultano Mehmet II* (National Gallery of London)— ο ενετός ζωγράφος Costanzo da Ferrara (ή Costanzo di Moysis) που δούλευε στην αυλή του βασιλιά της Νάπολης, του Φερδινάνδου της Αραγώνας Β' (Ferrante): αυτός ήταν ο πρώτος Ιταλός καλλιτέχνης που πήγε στην Πόλη κατόπιν αιτήσεως του ίδιου του Μεχμέτ Β' ανάμεσα στο 1464 και το 1467. Αποδίδεται πράγματι στον Costanzo da Ferrara το *Ritratto di Mehmet II* στη Βιβλιοθήκη του Τορκάρι, και το μπρούντζινο μετάλλιο στο οποίο είναι χαραγμένο το περίγραμμα του Σουλτάνου (National Gallery of Art, Washington, DC).

27. Γ. Μ. Βιζυηνός, *Ποιός ήταν ο φονεύς του αδελφού μου*, στο Id., *Νεοελληνικά Διηγήματα*, επιμέλεια Παν. Μουλλάς, Ερμής, Αθήνα 1991, σ. 81. Το διήγημα εκδόθηκε στην περιοδικό *Εστία* στον τομ. ΙΖ', τχ. 408 (23 Οκτ. 1883), σσ. 669-677· τχ. 409 (30 Οκτ. 1883), σσ. 685-68· τχ. 410 (6 Νοεμβρ. 1883), σσ. 701-707.
28. *Αυτόθι*.
29. *Είναι το μαντικό έθιμο της λεγόμενης “κυαμομαντείας”.*
30. *Ό.π.*, σ. 80.
31. *Ό.π.*, σ. 102. Στο κείμενο ο Βιζυηνός μεταγράφει την τουρκική λέξη *külah* ως “κιου-λάφιον”. Το *külah*, από το περσικό *kulāf*, χαρακτηρίζει το κάλυμμα της κεφαλής που φοράνε οι φακιρίδες (ονομάζεται και *tāj*) και που έχει διάφορα σχήματα και χρώματα, μα εδώ εννοεί το παραδοσιακό κυλινδρικό κάλυμμα των Δερβίσηδων.
32. Γεωργίου Βιζυηνού, *Ποιός ήταν ο φονεύς του αδελφού μου*, μετά προλόγου Κωστή Παλαμά και δύο εικόνων Δ. Μπισκίνη, Αθήνα: Ι.Ν. Σιδέρης, [1922]. Ο Μπισκίνης είχε εικονογραφήσει μερικά έργα του ίδιου του Παλαμά όπως και τον περίφημο τόμο *Ελληνική Χαλιμά: τα ωραιότερα παραμύθια του ελληνικού λαού*, εκλογή και διασκευή Γεωργίου Δροσίνη, εικόνες Δ. Μπισκίνη, Ι.Ν. Σιδέρης, Αθήνα χχ.
33. *Ό.π.*, σ. 102.
34. *Ό.π.*, σ. ιδ'.
35. Βλ. Α. Παπαδιαμάντης, *Απάντα*, κριτική έκδοση Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Δόμος, Αθήνα 1989, Γ', σσ. 111-116.
36. *Είναι The Prudent Judge. An Eastern Tale – Mass Magazine, The Dervis – Spectator, και he Dervis and the Two Merchants – Lacon*, στο J. Olney, *The National Preceptor Or, Selections in Prose and Poetry consisting of narrative, descriptive, argumentative, didactic, pathetic, and humorous pieces together with Dialogues, addresses, orations, speeches, &c. calculated to improve the scholar in reading and speaking; and to impress the minds of youth with sentiments of piety and virtue; designed for the use of schools and academies*, by J. Olney, A.M., Author of “A Practical System of Modern Geography and Atlas”, Goodwin & Co. and

- Robinson & Pratt, Hartford 1836, σσ. 62-64, 15-16, 214-215. Στο *Lesson CLXXVII* υπάρχει το ποίημα του F.-G. Halleck *Death of Marco Bozzaris*, σσ. 333-334.
37. Βλ. P. Ricci Rota, *A Key to Bottarelli's Italian exercises, referring to Veneroni's grammar. With a few extracts in prose and in verse. By P.R. Rota. A New edition carefully corrected and greatly improved, Printed for J. Collingwood, Longman, Hurst, Rees, Orme & Brown, Simkin & Marshall, G. & W.B. Whittaker, T. Boosey & Sons, and J. Booker, Λονδίνο 1822*, σσ. 74-75, 76-77. Ο Ferdinando Bottarelli είχε δημοσιεύσει ένα λεξικό τσέπης ιταλικής, γαλλικής και αγγλικής γλώσσας (σε τρεις κολώνες) στο δίτομο *Dizionario Portatile Italiano, Inglese, E Francese. Diligentemente compilato dai dizionari della Crusca, del Dr. Johnson, e dell'Accademia Francese, Non che dagli altri Dizionarj de' migliori Autori. In cui le Parti del Discorso sono con accuratezza distinte, e ciascuna accentata conforme alla sua vera naturale pronunzia di F. Bottarelli, A.M., Presso Tommaso Bettinelli con Approvazione e Privilegio*, Βενετία 1791, σσ. 74-75, 76-77. Ο Giovanni Veneroni ήταν ο γάλλος μεταφραστής και λεξικογράφος που υπηρέτούσε ως διερμηνέας και γραμματέας του βασιλιά. Δικιά του η περίφημη γραμματική *Le maître italien, ou nouvelle méthode pour apprendre facilement la langue italienne* (Παρίσι 1678) που επανεκδόθηκε πολλές φορές με μεγάλη επιτυχία μέχρι το 1850.
38. Βλ. Α. Δρούλια, «Η πολυσημία των συμβόλων και το 'ρόπαλο του Ηρακλέους' του Ρήγα», *Ο Ερασιστής* 21 (1997), σσ. 129-142.
39. G. Atkinson, *Les relations de voyages du XVIIe siècle et l'évolution des idées. Contributi on à l'étude de la formation de l'esprit du XVIIIe siècle*, Slatkine Reprints, Genève 1972⁴ (1η εκδ., Champion, Παρίσι 1924).
40. Pierre Martino, *L'Orient dans la littérature française au XVIIe au XVIIIe siècle*, Genève: Skatkine Reprints, 1970, 1 εκδ. Hachette, Παρίσι 1906).
41. F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l' époque de Philippe II*, 2 τ., Paris: Armand Collin, 1987, Β', σ. 32 (1η εκδ., 1949): M. Hakkarainen, *Phanariots seen by Western Travellers*, στο *Ο Ελληνικός Κόσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση: 1453-1981*. Πρακτικά του Α' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, (Βερολίνο, 2-4 Οκτ. 1998), 2 τ., επιμέλεια Α. Αργυρίου, Κ.Α. Δημάδης, Α.-Δ. Λαζαρίδου, Freie Universität Berlin, *Ελληνικά Γράμματα*, Αθήνα 1999, II, σσ. 223-227.
42. P.F. A. del Castillo, *El Devoto peregrino y viage de Tierra santa*, Madrid 1654, κεφ. I, Βιβλίο Ε', fol. 400. Παραθέτω από την 2η εκδ.: *El Devoto peregrino, viage de Tierra santa compuesto poe el P. F. Antonio del Castillo, predicador apostolico, padre de la Provincia de S. Iuan Bautista y Comisario general de Gerusalen en los Reynos de España: Guardian de Belen. Dirigido ad illmo y Rmo Sr D.F. Pedro Manero, Ministro general de toda la Orden de N.P.S. Francisco y Obispo de Tarazona, del Consejo de Su Magestad. Con privilegio en Ma-*

- drid en la Imprenta Real, 1656.
43. Πρβλ. π.χ. M.-S. Ortola (επιμ.), *Viaje de Turquía. Diálogo entre Pedro de Hurdimalas y Juan de Voto a Dios y Mátalas Callando que trata de las miserias de los cautivos de turcos y de las costumbres y secta de los mismos haciendo la descripción de Turquía*, Castalia, Μαδρίτη 2000, σ. 253.
  44. St. Yérasimos (επιμ.), *Les Navigations, pérégrinations et voyages faits en la Turquie*, Presses du CNRS, Παρίσι 1989; Id., *Les relations greco-turques: mythes et realites*, in *Peuples Méditerranéens/ Mediterranean Peoples* 15 (1981), σσ. 85-99.
  45. J. Ceverio de Vera, *Viage de la Tierra sancta, que hizo Joan Cebeiro de Vera Presbitero y acholito de la santidad de clemente VIII desde la ciudad de Roma a la sancta de Hierusalem en el año de 1595, con un itinerario para los peregrinos*, Nicolas Mucio, Ρώμη 1596, κεφ. Α', σ. 207.
  46. P.F. A. de Aranda, *Verdadera informaciõ de la tierra sancta segun la disposicion en que en este año de Mil y Quinientos y Treynta. El muy reuerendo padre F. Antonio de Arãnda dela orden de sant Frãcisco Prouincial dela Prouincia de Castilla sa vui y passeo Agora nueuamente enesta vltima impressiõ muy corregida y enmendada*, Con Licencia. Impreßo en Alcalá en casa de Francisco de Cormellas y Pedro de Robles, 1533.
  47. F. J. Rebullosa, *Descripción de todas las provincias y reynos del mundo, sacada de las Relaciones Toscanas de Iuan Botero Benes; en que se trata de las costumbres, industria, trato y riquezas de cada una de las naciones de Europa, Asia, Africa, América o Nuevo mundo; de la cantidad, qualidad y movmientos del Mar, y de todas las Islas y Peninsulas hast ahoy descubiertas*. Por F. Iayme Rebullosa de la Orden de Predicadores, Gabriel Graells Giraldo Dotri, Βαρκελώνη 1603, fol. 35: «Los Candiotes fueron tenidos por ruin gente, engañadores y no de buen trato; y a la verdad no son amigos del trabajo, ni se emplean en exercicios manuals, sino que malplean el tiempo borracheando con la taça en la mano».
  48. Ph. Du Fresne-Canaye, *Voyage du Levant de Philippe Du Fresne-Canaye (1573) publié et annoté par M.H. Hauser*, E. Leroux, Παρίσι 1897, σ. 148: «les habitants, outre qu'ils sont pauvres et mal à leur aise, sont de plus tous Grecs, c'est-à-dire ignorants et orgueilleux, si bien qu'il est vain d'espérer d'eux compagnie ou courtoise aucune».
  49. Βλ. *Viaje de Turquía...*, ό.π., σ. 269.
  50. Ό.π., σ. 105
  51. *Nuevo tratado de Turquie, con una Descripción del sitio y ciudad de Constantinople ... y de otras cosas notables*; por Otavio Sapiencia. Μαδρίτη 1622, κεφ. XXIII, fol. 58.
  52. Πρβλ. Βλ. Braudel, *Civilization materielle économie et capitalisme (XVe-XVIIIe siècles)*, 3 τ., Armand Colin, Παρίσι 1979.

53. Στην Ελλάδα, π.χ., ο λογοτέχνης Στέφανος Μαρτζώκης δημοσιεύει το ποίημα *Οδάλισκη* στο περιοδ. *Ποικίλη Στοά*, τ. 14, τχ. 1 (1899), σσ. 351-352.
54. M. Peri, «Gli scambi linguistici fra Italia e Grecia. Compendio di una storia dimenticata», στο *Greco antico, neogreco e italiano. Dizionario dei prestiti dei parallelismi*, επιμέλεια M.P. - A. Kolonia, Zanichelli, Μπολόνια 2008, σ. 27 («Στη φιλοελληνική αντίληψη [...] πολεμούσανε εν ονόματι ενός αρχαιολογικού ιδανικού»).
55. Για τα παραδείγματα με τις γελοιογραφίες του Daumier βλ. *Honoré Daumier. Il ritorno dei barbari. Europei e «Selvaggi» nella caricatura*. Κατάλογος έκθεσης (Νάπολη-Βενετία, 1988), επιμέλεια A. Stoll, Mazzotta, Μιλάνο 1987, ενώ για τις ίδιες γελοιογραφίες βλ. το Αρχείο Daumier (...). Τα άλλα παραδείγματα είναι δικά μου.